

Inleiding: breinpatroon of cultuuruiting

Jacqueline Zirkzee

Over mythen, sprookjes en volksverhalen zou je de aanname kunnen doen dat ze tegenwoordig alleen nog verteld worden om te vermaken. Denk aan de hedendaagse ouder die sprookjes voorleest zonder de context ervan te kennen, of aan de contante stroom films, series, games en boeken met fictieverhalen waarin jong en oud zich onderdompelen. In het nog niet eens zo heel verre verleden, voor de alomtegenwoordigheid van het schrift en andere media, werden verhalen voornamelijk mondeling doorgegeven. Deze verhalen werden, bij gebrek aan wetenschappelijke inzichten, gebruikt om de wijze waarop de wereld was ingericht te begrijpen en natuurverschijnselen te verklaren.

Op deze manier schetsten onze voorouders via verhalen een beeld van hoe de werkelijkheid in elkaar stak, waar mensen vandaan kwamen en wat er van hen werd verwacht. De verhalen schiepen een blauwdruk van de samenleving, hoe die was ontstaan en hoe die zou moeten zijn. Ze leerden levenslessen en brachten normen en waarden over, zoals het verschil tussen goed en kwaad volgens de opvattingen binnen de eigen cultuur. Ze gaven richtlijnen om het ongeluk af te wenden en het geluk naar je toe te trekken. In die zin waren ze tegelijkertijd een opvoedinstrument, een vorm van scholing, en een handleiding van de (on)mogelijkheid om het grillige lot naar je hand te zetten. De vraag wordt dan al snel: maken mensen de verhalen, of maken de verhalen ons tot mens?

Hoewel zowel vertellers als luisteraars zich er óók mee vermaakt zullen hebben, was de voornaamste functie van mythen en verhalen om een wereld te ordenen die voor het grootste deel een mysterie was. Ze zijn dus ook een uiting van de uniek menselijke eigenschap om patronen te (willen) zien. De beschrijving van de wereld zoals die eruitzag of zoals die zou moeten zijn door middel van verhalen is voor ons niet relevant meer; althans, dat denken we. De gemiddelde persoon besteedt een groot deel van diens vrije tijd aan fictie in een of andere vorm. Dat alleen al is reden genoeg om je er verder in te verdiepen.

Bronnen

De oerversies van de oudste verhalen kennen we niet. De bronnen die wij hebben, zijn de uitkomst van een lange mondelinge traditie en, zoals we allemaal weten van het telefoonspelletje, verhalen veranderen naarmate ze vaker worden doorverteld. Dat gebeurde zowel bewust als onopzettelijk. Het was een kwestie van smaak en interpretatie; soms waren bepaalde verhaalelementen in de loop der tijd dermate archaïsch geworden dat ze aangepast werden om begrijpelijk en relevant te blijven. Verhalen reisden mee langs handelswegen en de (door)verteller gaf aan vreemde, streekgebonden elementen een eigen draai; de held van een fabel kan een vogelspin zijn, maar als de luisteraar niet weet wat dat is, heeft die daar geen boodschap aan. Zo zien we fabels met een vergelijkbare ‘plot’ terug in verschillende regio’s, maar met een ander dier in de hoofdrol. De verhalen waren niemands eigendom, copyright bestond niet.

De ene verteller zal meer nadruk gelegd hebben op het woordelijk overnemen van een ‘bron’¹ dan een andere, het valt niet meer na te gaan. Wel komen we door de eeuwen heen eenzelfde soort formuleringen voor vervloekingen en lofprijzingen aan godheden tegen. De woordkeuze en de exacte volgorde daarvan waren kennelijk belangrijk voor het succes ervan, waardoor variaties minder snel geaccepteerd werden. Voor eenvoudige verhalen ter lering en vermaak zal dit minder gegolden hebben, al is ook dat speculatie. Die evolutie van verhalen hield op toen deze gedocumenteerd werden. Op dat moment worden mythologieën onderdeel van de geschreven geschiedenis en maken we onderscheid tussen eerste versies en latere adaptaties. Gelukkig is de gezonde neiging om niet alles wat geschreven of gedrukt staat voor waar aan te nemen bij historici over het algemeen goed ontwikkeld.

1 Behalve uit een leermeester(es) of een meer of minder formeel opleidingsinstituut - denk aan initiatiegenootschappen, geestelijke ordes, gymnasia - kon die bron bestaan uit inspiratie. Hedendaagse schrijvers beroepen zich daar nog steeds op, een traditie die vast al veel eerder begonnen is dan Mozes de berg Sinaï beklom om aldaar de tien geboden op schrift te stellen. Niet voor niets komt het woord voort uit ‘inspirare’ (Lat.) ofwel inblazing. Dat ingeblazen of ingefluisterd worden van een idee werd en wordt soms nog steeds als een goddelijke ingeving ervaren.

Documentatie

De oudst bekende schriftelijk overgeleverde mythologie is die uit Mesopotamië, het Tweestromenland tussen de rivieren Eufraat en Tigris in wat nu Irak is. In het zuiden lag Eridu, zusterstad van Ur. Hier lag het in deze streek oudst bekende heiligdom binnen een stad², met een ‘kapel’ die uit 4900 voor onze jaartelling stamt (Ubaid laag I).³ Het epos van de schepping⁴ werd pas later vastgelegd en is in onze tijd tot één geheel samengevoegd uit fragmentarische kleitabletten, waarvan de oudste uit het begin van het tweede millennium voor onze jaartelling komen en de nieuwste van bijna 1700 jaar later zijn.

Gezien de grote overeenkomsten tussen verschillende versies is er een vrij betrouwbare, zij het incomplete synthese gemaakt. Interessant zijn daarin de overeenkomsten met die andere verzameling oude verhalen, die de meesten van ons kennen als het Oude Testament. In beide is er een schepping waarbij als eerste handeling vanuit het niets licht en donker gescheiden worden. Door ze namen te geven, worden wezens en natuurverschijnselen werkelijkheid: de kracht van het woord is een machtig instrument in scheppingsverhalen. Er is een zondvloed en er woedt een strijd tussen goed en kwaad, belichaamd door de gevechten van helden, goden, demonen en andere wezens uit de geestenwereld.

Het zijn allemaal elementen die ook aanwezig zijn in de Griekse mythologie. Deze omvat een weefsel van vertellingen dat in een veel grotere samenhang tot ons is gekomen, via de Romeinen en de vroege schriftgeleerden van de christelijke kerk. Zij baseerden zich op Homerus en andere dichters, filosofen en toneelschrijvers van de vroeg-klassieke oudheid. Deze laatsten werkten de verhalen om tot theaterstukken – of misschien waren sommige dat altijd al. In elk geval hebben deze mythen via het klassieke onderwijs een veel groter bereik gekregen dan de verhalen uit de

2 Göbekli Tepe in Turkije is met een ouderdom van circa 11.500 jaar het oudst bekende tempelcomplex ter wereld. De functie ervan is evenwel onduidelijk en er is geen gelaagde, stedelijke samenleving omheen ontstaan. Er zijn geen geschreven bronnen gevonden, noch is er een literaire traditie die ons kan vertellen welke functie het had.

3 G. Leick, *Mesopotamia. The Invention of the City* (Londen 2001) 6.

4 S. Dalley (trans.), *Myths from Mesopotamia. Creation, The Flood, Gilgamesh, and Others* (Oxford, revised edition 2000, reissued 2008) 233 e.v.

fragmentarische vroegste mythologieën, en de later gedocumenteerde mythologieën van culturen die meer geïsoleerd leefden.

De schimmige herkomst van mythen werpt voor de (historisch) onderzoeker weer heel andere hindernissen op dan die van meer feitelijke bronnen of archeologische overblijfselen. Neem de opmerking van de *godfather* van de Soemerische geschiedschrijving, Samuel Kramer: 'in the course of the third millennium B.C. the Sumerians developed religious ideas and spiritual concepts which have left an indelible impression on the modern world'.⁵ Want werden de concepten in die periode ontwikkeld, of waren ze er allang en werden ze alleen maar (vaker) vastgelegd?⁶ In die zin zal de prille ideeëngeschiedenis nooit te reconstrueren zijn. Wel is het van belang om als onderzoeker op je hoede te zijn, of het nu gaat om de bron, de bewerker of de interpretatie. Het mooie van mythen is dat ze steeds opnieuw herschapen kunnen worden en dat iedereen eruit kan halen wat hem/haar/x aanspreekt, maar dat maakt ze tevens onbetrouwbaar, net als de *tricksters* en *shapeshifters* waardoor ze bevolkt worden.

Nature of nurture

De Grieks-Romeinse en Bijbelse verhalen worden gerekend tot het westerse culturele gedachtegoed, wat merkwaardig is als je nagaat dat de vroegste klassieke en joods-christelijke verhalen uit het Midden-Oosten stammen en dat die weer deels schatplichtig zijn aan de Soemeriërs, Babyloniërs, Akkadiërs en andere volken uit het nog oostelijker gelegen Mesopotamië.

Cultuur is geen windvlaag, die 'zomaar' vanuit het oosten via het Oude Griekenland en het Romeinse Rijk naar de noordwestelijke streken van Europa overwaaide. Volgens de grondlegger van de analytische psychologie, Carl Gustav Jung, is er een andere verklaring voor de aantrekkingskracht van de mythen, die in zoveel verschillende culturen soortgelijke thema's en motieven laten zien: het zijn boodschappen van het onderbewuste deel van

⁵ S.N. Kramer, *The Sumerians. Their History, Culture, and Character* (Chicago, 1963) 112.

⁶ Misschien waren die concepten uit het derde millennium al eerder ontwikkeld. Oudere versies kunnen aan het schrift vooraf zijn gegaan, of wel zijn vastgelegd maar verloren gegaan. De ontwikkeling die Kramer ziet, hoeft dan geen ontwikkeling te zijn. Het kan ook gaan om de weergave van verschillende versies. De 'evolutie' die hij opmerkt, kan net zo goed een gevolg zijn van de manier waarop naar de bronnen werd gekeken.

het Zelf. Binnen het bewuste deel van het Zelf verblijft het Ego, dat betekenis verleent aan de uitingen van dit onderbewuste en deze verwerkt in de vorm van – onder meer – verhalen.⁷ Het onderbewuste deel van de geest is volgens deze theorie deels een collectief onderbewuste, waarin de patronen of archetypes opgeslagen liggen die het materiaal van mythologieën in zich dragen.⁸ Zoals Jung-adept Joseph Campbell het verwoordt: ‘Culture is a cooperation between the Ego and the Self; mythology is the language of the Self speaking to the Ego-system.’⁹ En: ‘The symbols of mythology are not manufactured; they cannot be ordered, invented, or permanently suppressed. They are spontaneous productions of the psyche, and each bears within it, undamaged, the germ power of its source.’¹⁰ Hoewel dit waar kan zijn, hoeft dat niet te betekenen dat de hedendaagse onderzoeker de overgeleverde mythen dus dan zomaar als vaststaande gegevens kan beschouwen. Er zijn altijd mogelijkheden tot interpretatie. Daarnaast is er slechts een subjectieve selectie die de tand des tijds heeft doorstaan – of heeft mogen doorstaan, door periodes van censuur heen.

Een voorbeeld van zo’n patroon is het transformatieve reismotief – de weg naar de bestemming van de archetypische ‘held’ die zich waardig moet betonen om zijn potentieel te vervullen – dat in talloze varianten tot ons is gekomen. Joseph Campbell maakte een analyse ervan, de Reis van de Held, compleet met stappenplan.¹¹ Het is een motief dat breed wordt toegepast door dichters, film- en fictieschrijvers. Al sinds de jaren zeventig van de vorige eeuw komt er eens in de zoveel tijd een *Star Wars*-film uit die het Reis van de Held-motief in een nieuw, sci-fi jasje steekt. Het is wellicht geen toeval dat George Lucas de eerste regisseur was die de Reis van de Held bewust toepaste in plaats van onbewust, zoals ontelbare generaties voor hem.

⁷ Empirisch kan de aanwezigheid van het Zelf niet vastgesteld worden. Het is een constructie, een verondersteld onderdeel van de menselijke psyche; de verdere indeling daarvan, in een bewust deel met een Ego en een onbewust deel, is dus een theoretische verfijning van een gedachte-experiment.

⁸ ‘(...) the unconscious mind of modern man preserves the symbol-making capacity that once found expression in the beliefs and rituals of the primitive. And that capacity still plays a role of vital psychic importance,’ in: C.G. Jung (ed.), et al., *Man and his Symbols* (org. Londen, 1964, deze editie: New York City, NJ, 1968, reprint) 98.

⁹ YouTube, *Jung, the Self, and Myth*, kanaal Joseph Campbell Foundation, geraadpleegd oktober 2023.

¹⁰ J. Campbell, *The Hero with a Thousand Faces*, Bollingen Series XVII, 3rd edition (Novato, Ca., 2008) 1-2.

¹¹ *Ibidem*.

Aanpassingen

Voor sommige culturen kwam de documentatie van hun mythen en andere verhalen pas laat op gang. Zo werden die van de San¹² in Zuid-Afrika bijvoorbeeld aan het einde van de negentiende eeuw opgetekend.¹³ De eerste verzameling uitgewerkte verhalen van de inheemse bevolking in de Verenigde Staten was pionierswerk uit het begin van de vorige eeuw.¹⁴ Natalie Curtis, die ze optekende, legde gewetensvol verantwoording af aangaande haar positie als buitenstaander. Zoveel zelfreflectie hadden niet alle westerse collega's uit die periode.¹⁵ De Curaçaose kinderboekenschrijfster Nilda Pinto was zich veel meer bewust van de subjectieve blik van de externe onderzoeker. Zij tekende in het Papiaments vertellingen op uit de orale traditie van de Nederlandse Antillen. Veel bewerkingen die volgden op haar verhalen over Nanzi, bekender als de spin Anansi, werden ook in Nederland zeer populair, wat getuigt van hun cultuuroverstijgende aantrekkingskracht.¹⁶ Anansi was afkomstig uit Afrika, waar ook veel vertellingen van slimme hazen en konijnen vandaan komen. Slaafgemaakten in de VS verspreidden de verhalen van Br'er Rabbit, die via Disney als Broer Konijn wereldwijd furore maakten. In de Nederlanden was de ultieme trickster Reinaart de Vos.

De trickster is, net als de held, in vrijwel alle culturen terug te vinden. Prometheus, die het vuur van de goden stal, vindt bijvoorbeeld zijn evenknie

¹² De naam 'Bosjesmannen' werd aan deze bevolkingsgroep gegeven door de koloniale Nederlandse overheerser. Er is op dit moment een voorkeur voor de aanduiding 'San', al is dit een naam die de vijandelijke Khoikhoi ze gaven en lijkt dit dus nauwelijks politiek correcter. Diverse bronnen benadrukken dat ze voor zichzelf als volk geen aanduiding kennen, al kan dit te maken hebben met de kwaliteit van de interviewers.

¹³ W.H.I. Bleek, Ph.D. (coll.), en L.C. Lloyd (ed.), *Specimens of Bushman Folklore* (org. 1911, Londen 2009).

¹⁴ N. Curtis (ed.), *The Indians' Book. An offering by the American Indians of Indian lore, musical and narrative, to form a record of the songs and legends of their race* (reprint, Avenel, NJ 1994).

¹⁵ Zo schreef historicus George McCall Theal '(...)the minds of the narrators were like those of little children in all matters (...) We may therefore pity the ignorant pygmy, but we are not justified in despising him.' In: Bleek, *Specimens of Bushman Folklore*, Introduction, 12.

¹⁶ Interessant in dit verband is het artikel van L. van Duin, 'Anansi als klassieke held: zijn de Afro-Caraïbische Anansi-verhalen klassiek?' www.dbnl.org (1995), geraadpleegd oktober 2023.

in Raaf. Volgens de oorspronkelijke bevolking van het noordwesten van de Verenigde Staten kreeg Raaf zijn zwarte kleur omdat het goddelijke vuur hem schroeiende toen hij het naar de mensen bracht.¹⁷ Raaf kwam er daarmee beter van af dan de geketende Prometheus, wiens lever telkens opnieuw aangroeide om opgegeten te worden door een adelaar.

Literatuur

Of de verhaalmotieven nu verankerd zijn in ons brein of dat ze steeds opnieuw ontstaan vanuit de cultuur, is een vraag waar nauwelijks een antwoord op te geven valt. Wel kunnen we stellen dat mythen een blijvende inspiratie vormen en nog steeds nieuwe literaire fenomenen voortbrengen. Op dit moment zijn romans gebaseerd op mythologische verhalen populair. Ik heb daar zelf eerder een bijdrage aan geleverd met mijn debuutroman *Mykene*.¹⁸ Daarbij was het vrouwelijk perspectief op de Trojaanse Oorlog een ‘nieuwe’ invalshoek en een poging tot rehabilitatie van de verguisde zusters Klytemnestra en Helena, al probeerde ik als historicus ook recht te doen aan de omstandigheden en machtsverhoudingen zoals we die kennen uit de periode waarin dit conflict zou hebben plaatsgevonden. In Troje¹⁹ is te zien dat de stad in vlammen is opgegaan rond de tijd dat ook de andere partijen actief waren die volgens Homerus in dit conflict een rol speelden, zoals het rijk van de Hittieten en de Mykeense vorsten in Griekenland. Toch is het de vraag of laag VI, dan wel VIIa,²⁰ daadwerkelijk sporen van de strijd laat zien waarop Homerus zijn verhaal baseerde. Omdat we de oerversie niet kennen, zal dit nooit onomstotelijk vastgesteld of ontkracht kunnen worden.

Het samenbrengen van literaire bronnen en archeologische overblijfselen was een van de leukste puzzels die ik in mijn schrijversleven gelegd heb, al was het evident dat het resultaat in de hoek ‘fictie’ thuishoorde. Waren hier de protagonisten nog personages die in het oorspronkelijke epos

¹⁷ L.J. Zimmerman, *Native North America. Belief and Ritual: Spirits of Earth and Sky* (Londen, 1996) 121.

¹⁸ J. Zirkzee, *Mykene* (Schoorl, 2001).

¹⁹ Bij Hisarlik in Turkije. Op de heuvel zijn minstens negen steden geweest, die bij elkaar een periode van ongeveer 3500 jaar bestrijken, zie: M. Korfmann, et al., *A Guide to Troia* (Tübingen, 1997) 27.

²⁰ M. Wood, *In Search of the Trojan War* (Londen, 1985, 1987) 230 e.v.

voorkwamen, in de romans van Pat Barker²¹ bijvoorbeeld komen andere stemmen aan bod. Het lot van de vrouwen als oorlogsbuit staat daarin centraal, al is ze daarin niet origineel: Euripides ging haar voor. Het succes van zo'n interpretatie zegt meer over onze tijd dan over de oude Grieken, maar toont tegelijkertijd de kracht van de oermotieven die eraan ten grondslag liggen: liefde, begeerte, hebzucht, verontwaardiging over onrecht – alle zonden en deugden komen voorbij. Wat betekent het, dat mythologische goden en helden hedendaagse issues met oorlog, seksisme en slavernij kunnen verbeelden? Gaat het dan over hun kracht of juist over hun flexibiliteit?

We kunnen kiezen uit een van twee conclusies. Eén: er ligt een diepere betekenis in de oude verhalen die door de tijd heen wijsheid verschaft, of twee: het Ego projecteert de eigen (hedendaagse) uitdagingen, problemen en andere aspecten van het leven op iets wat vormloos is als water. Als je het in een kan giet neemt het de vorm van de kan aan, en als het in een glas zit, heeft het de vorm van het glas. Zo zijn er in middeleeuwse minnezangen sporen te vinden van de Trojaanse Oorlog, maar zeggen deze toch vooral iets over de ridderidealen en feodale verhoudingen van dat moment.²²

Interpretatie

Historici zal het vooral interesseren in hoeverre deze verhalen als literaire bron nog ergens een zaadje in zich dragen van de concrete geschiedenis uit de tijd waarin ze ontstonden. Was er ooit een wereldwijde Zondvloed? Heeft de Trojaanse Oorlog, of een conflict dat erop lijkt, werkelijk plaatsgevonden? Zegt een sprookje over een eenvoudige boerenzoon die na een heldendaad met een prinses trouwt werkelijk iets over de maatschappelijke verhoudingen in de periode van herkomst? Een ander interessant studieterrein wordt gevormd door interpretaties van oude verhalen in latere tijden en de maatschappelijke invloed daarvan. Zo verkent Ben Stewart in dit nummer wat

²¹ P. Barker, *The Silence of the Girls* (Londen, 2018) en *The Women of Troy* (Londen, 2021) Een andere auteur die populaire romans schrijft in dit genre is Madeline Miller, met onder meer *The Song of Achilles* en *Circe*.

²² Zo wordt in de middeleeuwen de Trojaanse prins Troilus gekoppeld aan de middeleeuwse creatie Cressida, die de rol van zijn geliefde krijgt. Het was een gegeven waar ook Chaucer (*Troilus and Criseyde*) en later Shakespeare (*Troilus and Cressida*) mee aan de haal gingen.

de legende van koning Arthur betekende voor de politiek van koningin Elizabeth I. In een ander artikel onderzoekt Hugo Koning hoe het oordeel over de kosmogonie van Hesiodos, dat ooit een gerespecteerd wereldbeeld bood, veranderde. Het betoog van Willem de Blécourt laat zien hoe de populaire voorstelling van draken aan verandering onderhevig was. Een ander aspect, dat onder de loep genomen wordt door Arjan Sterken, zijn de onverwacht fluïde eigenschappen van Hindoeïstische boomgeesten. Wouter Hofland buigt zich over de canonvorming en de relatie tussen mythologie en rituele praktijk in de Griekse Oudheid. Deze en meer kwesties komen aan de orde in dit wederom prettig gevarieerde nummer van *Leidschrift*. Ik wens u er heel veel plezier mee!